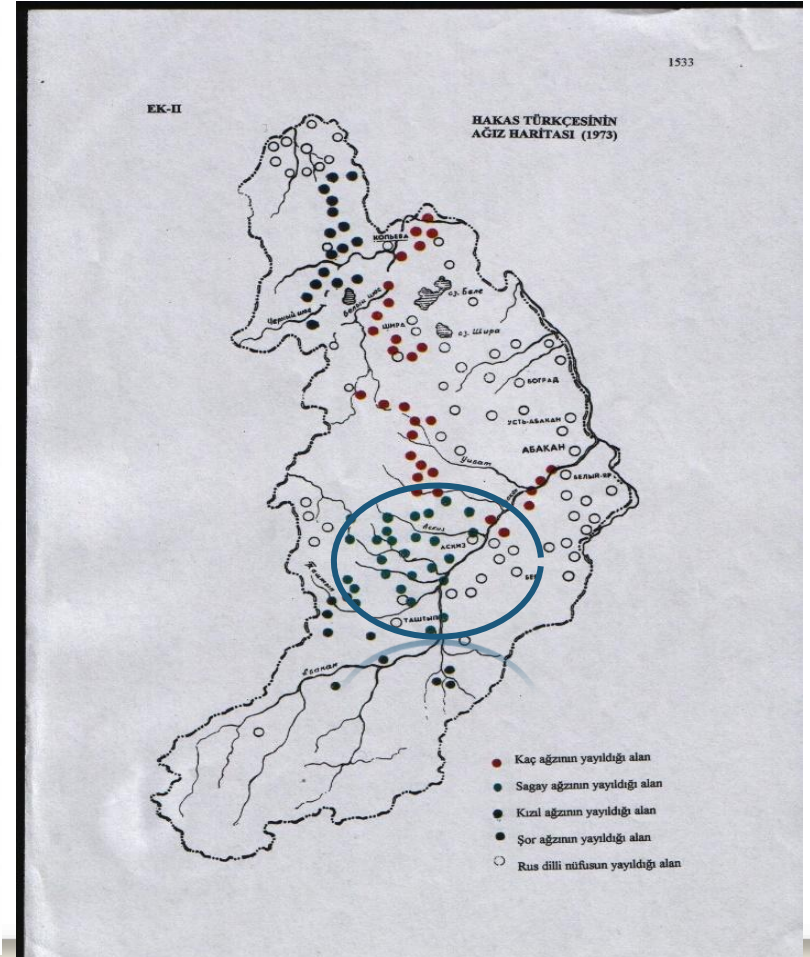
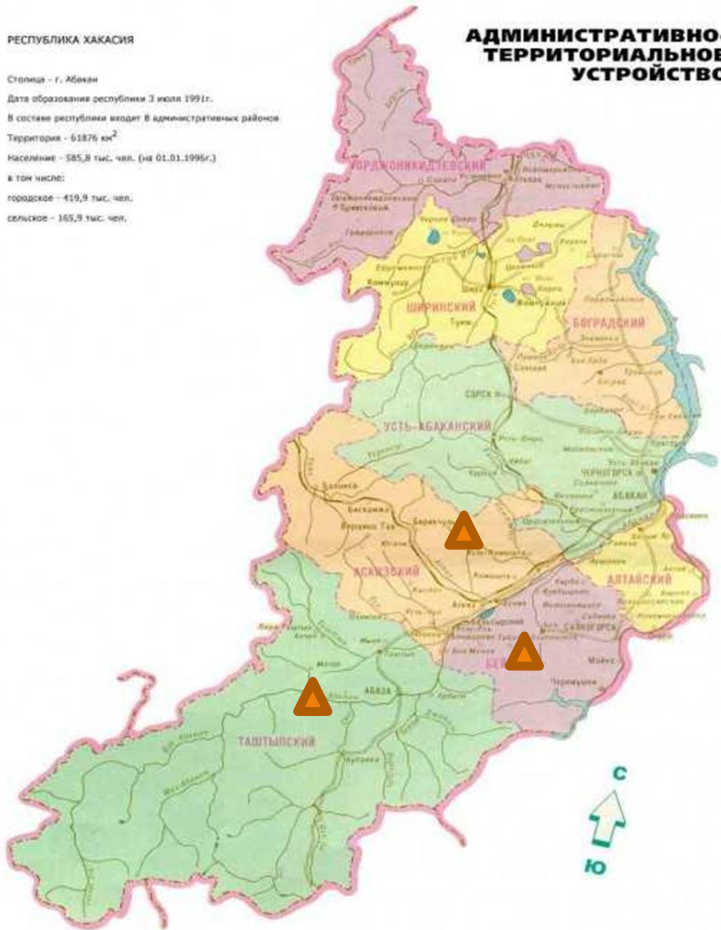

Sagay Ağzı ve Özellikleri

TL 4095 Hakas Diyalektolojisi
Prof.Dr.Gülsüm Killi Yılmaz

Sagay ağzı (*Sağaylar çooğı*) Abakan nehrinin yukarı akımında ve onun kolları olan Askiz (*Asxis*) ve Taştıp (*Taştıp*) nehirleri boyunca yayılmıştır. İdari bakımdan bu bölge Hakasya Cumhuriyeti'nin Askiz, Taştıp ve Bey rayonlarına denk gelir. Bu ağzın konuşurları Hakasların Sagay (*Sağaylar*) ve Beltir (*Piltirler*) ve kısmen Koybal (*Xoyballar*) boylarıdır.

XIX. yüzyıl ve XX. Yüzyıl başlarındaki çalışmalarda bu üç grubun dili (Sagay, Beltir ve Koybal) Hakas dili içinde ayrı bir dilbilimsel bölünme (*podnareçkiye*) olarak ele alınmıştır. Ancak günümüzde tek bir dilsel grup olan Sagay ağzı kendi yerel özellikleri ile Hakas edebî dilinden ve ağızlarından ayrılır. Bu bakımdan günümüzdeki Sagay ağzı XIX. yy. Sagay lehçesinden (*nareçkiye*) biraz ayrıdır [Örneğin: N.F. Katanov, *Grammatika Sagayskago nareçiya Tatarskago yazıka*, Krasnoyarsk, 1884].

Çağdaş Sagay ağzı Anastasiya İvanovna İnkijekova-Grekul tarafından monografik olarak tasvir edilmiştir [A.İ. İnkijekova-Grekul, *Sagayskiy dialekt hakasskogo yazıka*, Abakan 1948].

Dilbilimsel açıdan Sagay ağzı tek tip değildir. Çeşitli alt-ağızlara ayrılır. Örneğin: Beltir (*Piltirler çooğı*), Tyoy (*Töödegiler çooğı*), Yesin (*İstegiler çooğı*).

Sagay ağzı Kaç ağzıyla birlikte Hakas edebî dilinin temelini oluşturmaktadır.

Sagay ağzının Hakas edebî dilinde ve diğer ağızlarda bulunmayan özellikleri şunlardır:

Ses Bilgisi

Sagay ağzının ünlü ve ünsüz fonemleri Hakas edebi dilinden farklı değildir. Ancak:

- Ünlülerin daha kısa ve kapalı söylenmesi;
- Geniş yuvarlak ünlülerin daha dar söylenmesi: ED *könek* // Sag. Ağ. *künek* "kova", ED *öreken* // Sag. Ağ. *üreken* "yaşlı kadın", ED *o:x* // Sag. Ağ. *u:x* "ufak, küçük".
- İkinci hecede geniş yuvarlak ünlülerin bulunmayışı (ED *kızö* // Sagay ağ. *küze*: "damat", ED *pızo*// Sag. Ağ. *pıza*: "buzağı")
- Kalın sıradan ünlülü sözcüklerde /i/ (ɪ) sesinin bulunması durumunda (örneğin *sanirge*, *pa:lirge* vb.) ünlü uyumunun bozulması gibi özellikler bakımından edebi dilden ayrılır.

- Ünlü fonemler Hakas edebî dilinde olduğu gibi 17 tanedir. Bunlardan 9'u normal uzunluktadır : /a, e, i, ĩ, o, ö, u, ü, ı/. Sekiz tane de uzun ünlü vardır: /a:, e:, i:, o:, ö:, u:, ü:, ı:/.
- /a/ ve /a:/ ünlüleri edebi dilde olduğu gibi sözcüklerde bütün pozisyonlarda bulunabilir: Ancak edebî dilden farklı olarak Sagaylarda /a/ ünlüsü kısalıp /ı/'ya yaklaşabilir: ED. *ınağ* // Sagay *ınığ* "dostça", ED. *anañ* // Sagay *anıñ* "sonra"; ED. *çala:s* //Sagay *çıla:s* "çıplak", ED. *tonnañ* // Sagay *tonıñ* "kürk paltodan (kürk palto+ÇD).
- Benzer şekilde edebi dilde ilk hece dışında uzun /ö:/ ünlüsü de Sagay ağzında /e:/ ile karşılaşılır: ED *kızö* // Sag. *küze:*. ED *sörö:n* // Sag. *sire:n* "serin", *ıkö:leñ*//*ıke:leñ* "ikimiz", *üzö:leñ*//*üze:leñ* "üçümüz", *tölö:n* // *tile:n* "dalak" vb.
- Edebî dilde ilk hece dışında bulunan uzun /o:/ ünlüsü Sagay ağzında genellikle uzun /a:/ ünlüsü ile karşılaşılır[Edebî dildeki imla kurallarına göre söz sonundaki uzun /o:/ ve /ö:/ sesleri tek ünlü işareti ile /o/ ve /ö/ olarak yazılır: *pızo*, *tilo*, *kızö*]: ED. *pızo:* // Sag. *pıza:* "buzağı"; ED. *xıro:* // Sag. *xra:* "kırağı", ED. *tilo:* // Sag. *tla:* "tümsek, (topraktaki tepecik)", ED. *tırbo:s* // Sag. *tırba:s* "tırmık".

Genel olarak edebi dilde /e/ ve /e:/ ünlüleri söz başında ve ilk hecede sık kullanılmamakla birlikte rastlanır. Sagay ağzında bu tür sözcüklerde /i/ ve /i:/ ünlüleri kullanılır. Örneğin /eg-/ “eğmek”, /em-/ “emmek”, /tep-/ “tepmek”, /se:gır-/ “sıçramak”, /körbe:m/ “görmedim”, /e:zı/ “iye”, /e:mek/ “tel” sözcükleri Sagay ağzında /eg-/ ~ /ig-/, /em-/ ~ /im-/, /tep-/~ /tip-/, /se:gır-/~ /si:gır-/, /körbe:m/~ /körbi:m/, /e:zı/~ /i:zı/, /e:mek/~ /i:mek/ biçimlerinde rastlanabilir.

/i/ ve /i:/ sesleri Kaç ve Sagay ağzında genellikle söz başında ve ilk hecede bulunur. Bu kullanım biçimi edebi dile de yansımıştır: /im/ “ilaç”, /idek/ “etek (elbise ya da eteğin alt kenarı)”, /irke/ “nazlı”, /irte/ “erken”, /irtın-/ küstahlık etmek”, /irt-/ “geçmek”, /kilkım/ “iri”, /iñnes/ “omuzluk (kovaları taşımaya yarayan sopa)”, /kiden/ “keten”.

Uzun /i:/ sesi hem edebî dilde hem de Sagay ağzında hem sözcüğün tabanında hem de eklerde ortaya çıkabilir. Ancak sözcüğün tabanında ve eklerde bulunuşu farklı özellikler gösterir. Örneğin /i:/ sesi söz başında ya da ilk hecede bulunduğu ünlü uyumu bozulmaz: /i:r/ “akşam”, /i:rde/, /i:rgizın/ “akşamleyin”, /ti:n/ “sincap”, /ti:nner/ “sincaplar”, /ti:nnepçe/ “sincap avlıyor”.

Eğer /i:/ sesi eklerde ortaya çıkmış ise hem edebi dilde hem de Kaç ağzında bu ses ünlü uyumu bakımından nötr olur ve bu durumda hem kalın hem de ince sıradan ünlülerle bir arada bulunabilir. Örneğin /suğ kiçi:nde/ “geçitte”, /tağ oli:nda/ “dağın eğiminde, eteğinde”, /miniñ xırı:mda/ “benim yanımda”, /mañzırabi:n/ “acele etmeden” vb.

Bu durum genel olarak Sagay ağzı için de geçerli olmakla birlikte bazı alt ağızlarda bu kural bozulabilir. Bu durumda /i:/ ünlüsünün bulunduğu heceyi yine ön sıradan ünlülü heceler izler ve bu durumda büyük ünlü uyumu kuralı bozulmuş olur. Örneğin:

/xırı:mde/ “yanımda”, /uzi:rge/ “uyumak”, /talaspi:nçe/ “tartışmıyor”, /ağırbi:nçem/ “hasta değilim”.

Bazı Sagay altağızlarında ise edebi dildei /i:/ yerine uzun /a:/ ya da /e:/ ünlüsü ortaya çıkar. Bu durum özellikle Töoy ağzında görülür. Örneğin: /tana:r/ “tanıyacak”, /tanma:nçim/ “tanımıyorum”, /kilbe:ndir/ “gelmemiş”, /çurta:rğa/ “yaşamak”, /ço:xtaba:nçim/ “söylemiyorum”, /toxtap polba:n salğan/ “duramadı”.

Edebi dilde bu örnekler /xırı:mda/, /uzi:rğa/, /talaspi:nça/, /ağırbi:nçam/, /tanir/, /tanıbi:nçam/, /kilbi:ndir/, /çurti:rğa/, /ço:xtabi:nçam/, /toxtap polbi:n salğan/ biçiminde söylenir.

•/ĩ/ ünlüsünün uzun biçimi yoktur. Bu ses sözcüklerde bütün konumlarda bulunabilir. /ĩkıs/ “ikiz”, /kĩr-/ “girmek”, /kĩrlĩg/ “kirli”. Sagay alt ağızlarında /ĩ/ ünlüsü yerine söz başında /i/ söz içinde ise /e/ ünlüsü ortaya çıkabilir. Örneğin /ikĩ/ “iki”, /icem/ “annem”, /izik/ “kapı”, küne /doğrudan/, /kilne/ “gelini”, /küyem/ “teyzem”, /ükes/ “öksüz”, /icemneñ tonı/ “annemin kürk paltosu” vb. Hakas edebi dilinde /ikĩ/, /icem/, /izik/, /kilni/, /köyim/, /ökis/, /icemniñ tonı/ biçimindedir.

•/Sagay ağızında edebi dildeki normal uzunluktaki /o/ ünlüsünün yerine sıkça /u/ ünlüsü telaffuz edilir: *on ~ un* “on”, *xol~xul* “kol, el; dağ geçidi”, *orta~urta* “doğru”, *çolım ~ çulım* “yolum”, *soxır~suxır* “ala”. Uzun /o:/ ünlüsü de sıkça uzun /u:/ ile karşılaşılır: *ço:n ~ çu:n* “büyük, iri”, *so:nca~ su:nca* “ardından”, *o:l ~ u:l* “oğlan”, *o:x~u:x* “ufak”, *alto:n ~altu:n* “altmış”, *xamno:s~ xamnu:s* “kuduz”, *xaro:l~xaru:l* “gez”.

•Sagay ağızında edebi dilde ilk hecedeki /ö/ ve /ö:/ ünlüleri seçimlik olarak /ü/ ya da /ü:/ ile karşılaşılır. *Öreken ~ üreken* “ihtiyar kadın”, *ölüm ~ ülüm* “ölüm”, *köñnek ~ küñnek* “elbise”, *sökter ~ sü:kte* “mezarlık”, *kö:l ~ kü:l* “keyif, ruh hali”, *ö:r ~ ü:r* “sürü”, *ö:rçĩ ~ ü:rçĩ* “mutluluk”.

Sagay ağzında genellikle dar düz ve dar yuvarlak ünlüler tamamen kısalıp düşebilirler. Bu durum genellikle /r/, /l/ gibi akıcı seslerin önünde bulunduğu durumda gerçekleşir:

ED *xıro*: // Sagay *xra*: “kırağı”

ED *ibıre* // Sagay *ibre* “çevresinde, çevresine”

ED *tüzıre* // Sagay *tüzre* “aşağı”

Bitmişlik işaretleyicisi –IBIS’ta da kısalma ve düşme görülür:

ED *parıbıxan* // Sagay *parbıxan* “gitti”

ED *pirıbısken* // Sagay *pirbısken* “verdi”

Ünlü Uyumu

Ünlü uyumu edebi dildeki gibidir. Ünlü uyumunun bozulmasının temel sebebi ünlü uyumu açısında edebi dilde nötr kabul edilen /i/ sesidir. Ancak Edebi dilde /i/ ünlüsünden sonra ekin devamı sözcüğün ilk hecesindeki sesin niteliğine göre gelirken, Sagay ağzında ince sıradan ünlülü olarak gelir. Örneğin:

Sag. Ağ. *surıg* “soru” + İyelik 3.TKE+YD > suri:+YönD.E > suri:ne // ED *suri:na*

ED *adirğa* [*adi:rğa*] // Sag ağ. *adi:rge* “adlandırmak, adını söylemek” .

Dudak uyumu da edebi dildeki gibidir. Ancak dar yuvarlak ünlülü sözcüklere dar ünlülü ekler dar-yuvarlak ünlülü olarak eklenir:

xur “kuşak” Sag. *xurdu* “kuşağı” // ED *xurnı*, Sag. *xurlug* // ED *xurlıg* “kuşaklı” ; *çulux* “çorap” , *çuluxtug* “çoraplı” , *çuluxtuñ* “çorabın”

Ünsüzlerle ilgili ağız özellikleri

Ünsüz sistemi genellikle edebi dilden farklı değildir. Kalın sıradan ünlülerle kullanılan /ğ/ ünsüzü söz sonunda bulunduğu edebi dilde sızıcı olarak söylenirken Sagay ağızında patlayıcıdır:

Örneğin ED *pağ* // Sagay ağ. *pağ* "ip"

ED *sarığ* // Sagay ağ. *sarığ* "sarı"

ED *arığ* "temiz" // Sagay ağ. *arığ* vb.

Edebi dilde söz başında /p/’li olan bazı sözcükler Sagay ağızında söz başında /m/ ünsüzüyle bulunabilir:

ED *pa:rsax* // Sag. *ma:rsax* "şefkatli"

ED *paltı* // Sag. *maltı* "balta"

ED *pasxa*// Sag. *masxa* "çekiç"

ED *pözik* // Sag. *mözik* "yüksek"

ED *patxa* // Sag. *matxa* "nikotin"

- Edebi dilde söz başında /ç/ ünsüzünün bulunduğu bazı sözcükler Sagay ağzında /s/'lidir: *çığanax // sığanax* "dirsek"
- Edebi dilde /g/ ünsüzünün bulunduğu bazı sözcükler Sagay ağzında /ñ/ iledir: *Töge // töñe* "kütük"
- Edebi dilde söz sonunda /g/ ya da /ğ/ ile olan bazı sözcükler Sagay ağzında /y/ iledir: ED *azığ* "azı diş" // Sagay ağ. *azıy*

Biçim-Sesbilgisel Özellikler:

Söz sonunda bulunan /g/ ünsüzü, sözcük ünlü ile başlayan bir ek aldığında düşer ve uzun ünlü oluşur. *Kiçig* + *ı* (İyelik 3. TK) > *kiçi:*, *ulug* “büyük”+ *ı* (İ3.TK) > *uli*:

Fiillerde ise Sagay ağzında /g/ ünsüzü her durumda düşmeyebilir: *çig-* “toplamak” +ZF *-p* > *çı:p* “toplayıp”, fakat *çigar* “toplayacak”, *çigarğa* “toplamak” . Bu durumda Kaç ağzında ve edebi dilde /g/ sesi her zaman düşer.

/l/, /r/ ünsüzü önünde /r/ ünsüzü özellikle Beltir alt ağzında çoğunlukla düşer:

İdege “yapmak”, *ço:xti:ge* “söylemek”, *poğan* “oldu”, *kigen* “geldi”, *polacix* “olurdu”

Yine Beltir alt ağzında belirli geçmiş zaman biçimi ve sıfat fiil ekindeki –ÇATXAN’daki –t sesi düşebilir:

Parçağan “giden”, *kürçege* “gören”, *polçağan* “olan” vb. Ayrıca çeşitli Sagay alt ağızlarında *itçen/itçin*, *çörçen// çörçin* “giden” gibi biçimler de bulunur.

Ünsüzlerde İlerleyici Benzeşme

Sagay ağzında ünsüzlerde ilerleyici benzeşme edebi dildeki gibidir. Eklerin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerden sonra ötümsüz, ötümlülerden sonra ötümlü, genizsillerden sonra genizsil varyantları gelir.

Ancak nitelikleri tamamen aynı olan iki ünsüz yanyana geldiğinde, tekrarlanan ünsüz tek bir ünsüz gibi telaffuz edilir:

ED *mallar* // Sag. Ağ. [malar], ED *ti:nneñ* // Sag. Ağzı [ti:neñ]

Bazen /l/ ve /n/ ünsüzü ile biten sözcüklere bazı eklerin edebi dilde bulunmayan /d/’li biçimi eklenebilir: ED *allığ* “geniş” // Sagay ağ. *aldıg* “id.”, ED. *çılannığ* “yılanlı” // Sag. Ağ. *çılandıg*, ED *kilni* “gelini” // Sagay ağ. *kildı*.

Göçüşme

Sagay ağzında bazı sözcüklerde “göçüşme” denilen ses olayı görülür. Ancak bazı sözcüklerin ise edebi dildeki biçimi göçüşmeye uğramış şekildedir.

ED *suxsa-* // Sag. *susxa-* “susamak” (<*suγsa-)

ED *saxpı* // Sag. *sapxı* “bıçkı” (<*sapqı*)

ED *osxas* // Sag. *oxsas* “benzer” (<*oqşaş*)

ED *parasxan* // Sag. *paraxsan* “zavallı” (Mong. *baraqsan*)

ED *asxır*// Sag. *axsır* “aygır” (<*adyır*)

ED *ügren-* // Sag. *ürgen-* “öğrenmek” (<*ögren-*)

ED *ügre*// Sag. *ürge* “çorba” (<*ögre~ ökre*)

ED *sübrek*// Sag. *sürbek* “bez” (< **çüprek~*çöprek*)

Morfolojik Özellikler

- Eklerin büyük bölümü edebi dil ile aynıdır. Ancak Sagay ağıyla ilgili belirtilen ses özellikleri eklerin farklı şekilde çeşitlenmesini sağlamıştır. Örneğin yapım biçimbilgisinde isimden fiil tyapan +LA ekinin +dA, isimden sıfat yapan +LIG ekinin +DIG biçimi de bulunur. ED. *tillen-* // Sag. *tilden-* “konuşmak”, ED *a:lla-* // Sag. *a:l-da-* “misafir olmak”, ED *xolla-*// Sag. *xolda-* “ellemek, bir şeyin üzerine elini koymak”, ED *mallıĝ* // Sag. *maldıĝ* “hayvanı çok olan”, ED *allıĝ* // Sag. *aldıĝ* “geniş” vb.
- Sagay ağızında aynı türden iki ünsüz tek bir uzun ünsüz gibi söylendiğinden bazı eklerde aynı türden iki ünsüz yanyana geldiğinde ünsüz tekleşmesi olur: Sag. *çola-* // ED. *çolla-*“yol yapmak; yol göstermek” , Sag. *tala-* // ED *talla-*“seçmek” .
- Edebi dilde sadece dar-düz ünlülü biçimi olan eklerin Sagay ağızında dar-yuvarlak ünlülü biçimleri de vardır. Örneğin iyelik ekleri: ED *tustiĝ* // *tustuĝ* “tuzlu”.
- Bazı fiillerin tamamen farklı biçimleri bulunur: ED *saĝı-* // Sag. Ağ.*saxta-* “beklemek” , ED *puda-* // Sagay *putxa-* “karıştırmak”, ED *pıde-* // Sagay *pıtke-* “kirletmek”.

- /k/ ve /x/ ile biten çok heceli sözcüklere iyelik ekleri geldiğinde düşme gerçekleşmez. Sadece ötümlüleşme olur: *künek* “kova” +Im > *künegim*, *xonix* “yaşam”+Im > *xoniğim* vb.
- Durum eklerinde de eklerin yuvarlak ünlülü biçimleri vardır: Örneğin: *kül* “kül”, *küldün*, *küldü*, *xur* “kuşak”- *xurduñ*, *xurdu*, *xus* “kuş”- *xustuñ*, *xustu*.
- Yön gösterme eki +sarı/+seri, +zarı/+zeri biçimindedir. *Çol* “yol”- *çolzarı*, *abam* “babam” > *abamzarı*, *izik* “kapı” > *izikseri* vb.
- Araç durumu edebi dildeki gibi +nañ/+neñ biçiminin yanında Beltir alt-ağzında +bañ/+beñ/+pañ/+peñ/+mañ/+meñ, Töy ağzında +bla/+ble, +pla/+ple, +la/+le biçimleri ile de yapılır: *Sımıxla sa:pçi* “Değnekle vuruyor”, *Pisple ütep alçim* “biz ile deliyor”, *Tatarlarbañ çurta:m* “Tatarlarla yaşadım”, *Nımaxtı xomısmañ salçañ* “masalı kopuzla anlatırdı”, *Xana:mañ, itpeze so:rmañ kün çolımañ al çörçe* “At arabasıyla, veya da kızakla güneş yönünde götürüyor”.
- Fiil çekiminde ve bildirme eklerinde birinci teklik kişi çekimi farklılık gösterir. Edebi dildeki -(I)m, -BIN yerine Sagay ağzında -(I)m ve -Sım biçimleri kullanılır: ED *xonarbin* “geceleyeceğim” // Sag. Ağ. *xonarım*, *xonarzım*, ED *pögerbin* // Sag. Ağ. *pögerim*, *pügerim*, *pögerzım* “çözeceğim”

Sagay ağzında morfemlerin yeri değişiklik gösterir. Örneğin kişi eki soru parçacığından sonra gelebilir.

ED *Sin tańda tınanarziń ma?* // *Sin tańda tınanar bań?* “Sen yarın dinlenecek misin?”

Söz Varlığı

Sagay söz varlığına özgü sözcükler bulunur: *arçı* “çiy”, *izer urarğa* “eyerlemek” vb.

Bazı sözcükler farklı anlamlara gelir:

xarçix Sag. Ağ. “kene”, Kaç.Kızıl. “dert”

so:l Sag. Ağ. “kulübe”, Kaç ağ. “soba”

saya- Sag. Ağ. “saçını çözmek”, Kaç. “yıkmaq”

ço:n Sag. Ağ. “iri”, Kaç. “şişman”

Ses farklılıklarına dayalı farklılıklar:

ED *kızö:* // Sag. *küze:* “damat”

ED *öreme* // Sag. *örñme, üriñme* “kaymak”

ED *kögenek*// Sag. *küñnek* “elbise, gömlek”

ED *kibir* // Sag. *kip* “gelenek”

ED *sur-* // Sag. *sura-* “sormak”

ED *usxur-* // Sag. *usxar-* “uyandırmak”

ED *u:cam* // Sag. *ülcem* “nine”

ED *közit-* // Sag. *körtis-* “göstermek”